Elżbieta Magiera
ORCID: 0000-0003-4209-9240
Uniwersytet Szczeciński

Maria Paulina Orsetti (1880–1957) – pionierka ruchu spółdzielczego i działaczka społeczno-oświatowa

Maria Paulina Orsetti (1880–1957): A Pioneer of the Cooperative Movement and Social-Educational Activist

KEYWORDS
Maria Paulina Orsetti, cooperativism, cooperative movement, women's cooperatives, student cooperatives, popular education, reading culture, libraries

SŁOWA KLUCZOWE
Maria Paulina Orsetti, kooperatyzm, ruch spółdzielczy, spółdzielczość kobiet, spółdzielczość uczniowska, oświata ludu, czytelnictwo, biblioteki

ABSTRACT

The aim of this article is to outline the biography of Maria Paulina Orsetti (1880–1957), a pioneer of the cooperative movement and a social and educational activist, and to present her practical and theoretical achievements. The article employs methods appropriate to the history of education, primarily a historical method based on the analysis and critique of sources.

It traces Orsetti's life and work, alongside her practical and theoretical involvement in the cooperative movement, with particular attention to the consumer movement and to the movement's socio-educational activities. Orsetti is presented as a pioneer of women's cooperatives, a promoter of student cooperatives, and a dedicated advocate for books, reading, and bookselling. A distinguished figure in the Polish cooperative movement, she was guided in her work by the desire to improve the lives of the underprivileged. She was also a promoter of cooperative ideas, an author and translator of works on cooperativism and popular education, and a committed social activist.

SPI Vol. 29, 2026/3
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2026.3.003
Nadesłano: 2.06.2026
Zaakceptowano: 11.08. 2026

The memory of this exceptionally active woman, who devoted her life to the cooperative idea and to helping others, is well worth preserving. Her legacy endures within the Polish cooperative movement, which is overseen by its highest self-governing body, the National Cooperative Council.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest ukazanie zarysu biografii Marii Pauliny Orsetti (1880–1957), pionierki ruchu spółdzielczego i działaczki społeczno-oświatowej, oraz zaprezentowanie jej praktycznego i teoretycznego dorobku. W artykule zastosowano metody właściwe dla historii wychowania, głównie metodę historyczną opartą na analizie i krytyce źródeł.

Artykuł ukazuje zarys życia i działalności Orsetti, jej zaangażowanie praktyczne i teoretyczne w ruchu spółdzielczym (zwłaszcza w ruchu spożywców), w tym w działalność społeczno-wychowawczą i oświatową kooperatyzmu. Orsetti została przedstawiona jako pionierka spółdzielczości kobiet, popularyzatorka spółdzielczości uczniowskiej, miłośniczka książek, czytelnictwa i księgarstwa. Należy ona do zasłużonych działaczy polskiego ruchu spółdzielczego. Jej działaniom przyświecała chęć poprawy życia niższych warstw społecznych. Była propagatorką idei spółdzielczych, autorką i tłumaczką prac z zakresu spółdzielczości i oświaty ludowej oraz działaczką społeczno-oświatową. Warto uchronić od zapomnienia tę niezwykle aktywną kobietę, która życie poświeciła idei kooperatywizmu i pomaganiu innym ludziom. Jej osiągnięcia są kontynuowane w polskim ruchu spółdzielczym, nad którym czuwa naczelny organ samorządu spółdzielczego – Krajowa Rada Spółdzielcza.

Wstęp

By ocalić człowieka od zapomnienia, trzeba nie tylko zachować pamięć o nim, ale dzielić się nią z innymi. Życie i działalność Marii Pauliny Orsetti obejmowało trzy epoki: przełom XIX i XX wieku, w czasie którego polskie ziemie były pod zaborami, okres Drugiej Rzeczypospolitej i czasy po II wojnie światowej. Odmienność polityczna, ekonomiczna, społeczna i kulturalna tych epok wpływała na życie, działalność, dorobek publicystyczny i translatorski Orsetti, kobiety ideowej i pracowitej, zafascynowanej ruchem spółdzielczym,

praktycyzmem i życiem wypełnionym pracą. Dwóm sprawom pozostała wierna przez całe życie: spółdzielczości i książce.

Problematyka dotycząca polskiego i międzynarodowego ruchu spółdzielczego w okresie życia i działalności Orsetti oraz pośrednio lub bezpośrednio związana z bohaterką tego tekstu ma już bogatą literaturę przedmiotu, do której należą m.in. prace takich autorów, jak: Katarzyna M. Cwynar, Zofia Chyra-Rolicz, Józef Dominko, Józef Jasiński, Stanisław Konarski, Piotr Laskowski, Elżbieta Magiera, Wanda Papiewska, Adam Piechowski, Agnieszka Stopińska-Pająk, Janina Święcicka, Janina Wojciechowska, Jan Żerkowski. Książki i artykuły wymienionych autorów dotyczą raczej historii ruchu spółdzielczego, a tylko niektóre bezpośrednio wiążą się z życiem i działalnością Orsetti. Są to głównie artykuły, broszury lub hasła słownikowe. Na uwagę zasługuje praca pod redakcją Laskowskiego, stanowiąca wybór pism Orsetti (Laskowski 2019).

W artykule zastosowano metody właściwe dla historii wychowania. Podstawę stanowiły badania źródłowe; wykorzystano źródła drukowane – artykuły, prace zwarte, które wyszły spod pióra Orsetti jako autorki, redaktorki i tłumaczki. Na procedurę badawczą składała się lektura źródeł, ich krytyka, selekcja i porządkowanie, a po ustaleniu i wyjaśnieniu faktów – łączenie w proces dziejowy. Tekst zawiera analizy poświęcone biografii Orsetti, spółdzielczości i miejscu Orsetti w ruchu spółdzielczym spożywców, kooperatyzmowi kobiet, spółdzielczości uczniowskiej oraz czytelnictwu, książkom i księgarstwu.

Zarys biografii Marii Pauliny Orsetti

Urodziła się 1880 roku w zamożnej rodzinie ziemiańskiej w Świerżach (powiat chełmski), zmarła w roku 1957 w Warszawie[1]. Była jedną z trzech córek Teodora i Marii z domu Jełowiecka. Wychowywała ją matka, pochodząca z rodziny o patriotycznych tradycjach, ojciec zmarł, gdy miała osiem lat. W 1896 roku zdała egzamin eksternistyczny, który otworzył jej drogę do nauki w rosyjskim państwowym gimnazjum im. Łomonosowa w Rydze. Studia w zakresie nauk matematyczno-przyrodniczych i chemiczno-fizycznych odbyła w Wyższej Szkole w Bernie (1900–1902), kontynuowała je na Politechnice

1 Pisała pod pseudonimem Edward Godwin lub kryptonimami: M.O., E.G.

Federalnej w Zurychu (1902–1907) na Wydziale Matematyczno-Fizycznym, gdzie uzyskała dyplom w 1910 roku (Wojciechowska 1985: 9–12).

Po otrzymaniu dyplomu wróciła do kraju i rozpoczęła studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego, ale ich nie ukończyła. We Lwowie zainteresowała się kooperatywizmem, spotkała bowiem lwowskiego działacza i ideologa ruchu spółdzielczego Edwarda Milewskiego (1876–1915), którego książka *Sklepy spółdzielcze* (Milewski 1914) wywarła na nią duży wpływ, a znajomość z nim przekształciła się w przyjaźń. Przeniosła się następnie na Wydział Nauk Społeczno-Ekonomicznych na Nowym Uniwersytecie w Brukseli. W 1915 roku otrzymała stopień doktora na podstawie rozprawy *Socjalistyczne tendencje ruchu spółdzielczego*, napisanej pod kierunkiem profesora Wilhelma de Greefa. Dyplom został opatrzony adnotacją „Z najwyższą pochwałą" (Konarski 1979).

W czasie pobytu w Brukseli działała w Stowarzyszeniu Polskim im. Joachima Lelewela, które skupiało się m.in. na problematyce oświaty ludowej, spółdzielczości, historii, sztuki wojskowej i innych zagadnieniach, które umożliwiały Orsetti wdrażanie się w życie naukowe i nabywanie nowych doświadczeń przenoszonych następnie do kraju. W czasie swego pobytu w Brukseli była inicjatorką utworzenia sekcji kooperatystycznej, współpracującej z Towarzystwem Kooperatystów w Warszawie. Będąc gorącą rzeczniczką kooperatyzmu, stała na jej czele, starając się przenieść na polskie ziemie belgijskie i poznane w czasie studiów angielskie doświadczenia ruchu spółdzielczego. Współpracowała z Marią Dąbrowską i jej mężem, współorganizowała m.in. kursy spółdzielcze dla studentów, w czasie których analizowano prace polskich kooperatystów na czele z Edwardem Abramowskim. Była anarchistką o lewicowych poglądach politycznych (Magiera 2025: 516–517).

Przekonanie o potrzebie rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich, zarówno w wymiarze gospodarczym, jak i społeczno-wychowawczym, indywidualnym i zbiorowym, spowodowało, że w 1915 roku powróciła do kraju i rozpoczęła współpracę z Lubelskim Stowarzyszeniem Spożywców. Od 1916 roku weszła w skład zarządu Wydziału Społeczno-Wychowawczego Lubelskiej Spółdzielni Spożywców wraz z Janem Hemplem, Marią Dąbrowską, Bolesławem Bierutem, Wandą Papiewską i innymi. W ramach wydziału zajęła się

rozwijaniem oświaty członków stowarzyszenia oraz doskonaleniem form i metod pracy spółdzielczej. Zorganizowała bibliotekę spółdzielczą, redagowała pismo „Spółdzielca" (organ Lubelskiego Stowarzyszenia Spółdzielców) oraz wydała wieloautorską broszurę zatytułowaną *Ku przyszłości. Rocznik spółdzielczy 1914/16*, która dotyczyła teorii i praktyki spółdzielczości w kraju i za granicą w okresie pierwszej wojny światowej, popularyzowała idee solidarności i współdziałania (Orsetti 1917). Opublikowała tomik *W pierwszą rocznicę – pamięci Edwarda Milewskiego* (Orsetti 1916), który zmarł w 1915 roku. Podkreślała jego dorobek publikacyjny i nowatorstwo w odkrywaniu socjalistycznych wartości ruchu spółdzielczego, związanego z własnością kolektywną. Prowadziła odczyty, trzymiesięczne kursy spółdzielcze w Lublinie, których celem było teoretyczne i praktyczne przygotowanie pracowników spółdzielni. Wspomagała finansowo edukację młodych i zdolnych osób. W 1917 roku zamieszkała w Warszawie. Tam wydawca czasopisma „Społem" (organ Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywczych), Romuald Mielczarski, powierzył jej funkcję redaktora tego czasopisma, którą pełniła w latach 1917–1919 (Cwynar 2012).

Od 1919 roku Orsetti działała w Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych. Kontynuowała współpracę ze Związkiem „Społem", wydając cykl publikacji poświęconych znanym twórcom idei kooperatywizmu: Robertowi Owenowi, Karolowi Fourierowi, Piotrowi Kropotkinowi. Brała udział w powołaniu do życia Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. Przez trzy lata pełniła funkcję redaktorki czasopisma „Pracownik Spółdzielczy", wydawanego przez Związek Zawodowy Pracowników Spółdzielczych.

Janina Wojciechowska kilkukrotnie podkreślała, że bohaterka jej badań „w ciągu całego życia w zasadzie nie była na stałe związana pracą etatową z żadną instytucją czy zakładem pracy" (Wojciechowska 1985: 54). Chciała zachować niezależność, a na życie zarabiała uprawiając publicystykę, pisząc książki, wykonując tłumaczenia lub doraźne czy zlecone prace. Mimo to zabierała głos w sprawie pracowników spółdzielczych, ich wynagrodzeń, kwalifikacji, związków zawodowych, szkoleń i innych spraw z tego obszaru. Zajęła się analizą przyczyn niezadawalającego rozwoju ruchu spółdzielczego (Orsetti 1935b).

Propagowanie idei spółdzielczych prowadziła na łamach pisma „Społem", wydawanego przez Towarzystwo Kooperatystów w Warszawie oraz pism lwowskich: „Odrodzenie", „Zjednoczenie" (organ Związku Stowarzyszeń Zarobkowych i Gospodarczych) oraz w „Kurierze Lubelskim". Publikowała na łamach pisma „Zaranie", będącego organem ruchu ludowego, wydawanego pod redakcją Maksymiliana Miłguj-Malinowskiego.

W okresie II wojny światowej organizowała kursy spółdzielcze. Przetrwała powstanie warszawskie, a po jego upadku została wysłana do niemieckiego nazistowskiego obozu w Pruszkowie. Po krótkim pobycie w Krakowie i Łodzi, w połowie 1945 roku wróciła do Warszawy, gdzie prowadziła dział zagraniczny w Związku Spółdzielni Spożywców „Społem", a potem sekretariat Spółdzielczej Komisji Zagranicznej. Redagowała „Biuletyn Zagraniczny". W 1848 roku nastąpiła reorganizacja Związku „Społem", rozwiązanie Komisji Zagranicznej i utworzeniu Centralnego Związku Spółdzielczego (CZS), na czele którego stanął Edward Ochab. Następnie Orsetti przeszła do Spółdzielczego Instytutu Naukowego, działającego przy CZS, gdzie pracowała w referacie spraw zagranicznych. Po zawieszeniu działalności instytutu (ze względów politycznych) zajmowała się tłumaczeniem artykułów z prasy zagranicznej i próbami implementacji rozwiązań spółdzielczości zagranicznej do polskich warunków. Zmarła po długiej chorobie 27 maja 1957 roku, w wieku 77 lat. Pochowano ją na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Rok wcześniej została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz odznaką Zasłużony Działacz Ruchu Spółdzielczego (Wojciechowska 1985: 16–17).

Zachwyt spółdzielczością i miejsce Orsetti w spółdzielczości spożywców

Biografia Orsetti ukazuje, że całe swoje życie związała ze spółdzielczością spożywców. Już w 1914 roku wydała broszurę zatytułowaną *Tajemnice tkaczy roczdelskich* (Orsetti 1914), nazywaną elementarzem spółdzielczości (Wojciechowska 1985: 22), w której przybliżyła historię i geniusz Roczdelskiego Stowarzyszenia Sprawiedliwych Pionierów. Propagowanymi przez nią zasadami roczdelskimi, do których

należały: otwarte członkostwo w kooperatywach, zarząd i kontrola demokratyczna, zwroty od zakupów, ograniczone oprocentowanie od udziałów, neutralność religijna i polityczna, sprzedaż za gotówkę, działalność społeczno-wychowawcza kierował się ruch spółdzielczy w całej Europie i w Polsce (Świtalski 1971: 44; Piechowski 2024).

Gruntowne studia nad spółdzielczością w Belgii pozwoliły jej na opracowanie książek dotyczących socjalistycznych kooperatyw w tym kraju. Prezentowały one założenia, rozwój i sukcesy spółdzielczości belgijskiej, jej model organizacyjny i znaczenie społeczne. Ukazywały ruch spółdzielczy jako narzędzie poprawy sytuacji klasy robotniczej (Orsetti 1921b). Publikacje te odegrały ważną rolę w propagowaniu zasad ruchu spółdzielczego w niepodległej Polsce, prowadzącego do poszukiwania lepszego życia. Podobną funkcję spełnił cykl reportaży publikowany na łamach czasopisma „Społem" w 1917 roku, a rok później wydany w postaci publikacji zwartej (Orsetti 1918), która zawierała problematykę dotyczącą edukacji i kultury, zabezpieczenia społecznego, opieki medycznej, metod propagowania idei spółdzielczych i inne zagadnienia z życia spółdzielczego belgijskich stowarzyszeń sprzed 1918 roku.

Ożywiona działalność publicystyczna Orsetti w połowie lat dwudziestych XX wieku doprowadziła do wydania broszury dotyczącej duńskich kooperatyw, uczestniczących w edukacji i idei uniwersytetów ludowych, które przełożyły się na wykształcenie duńskich rolników i wspomogły rozwój tamtejszej spółdzielczości rolniczej (Orsetti 1921a). Podobny tekst dotyczący rozwoju spółdzielczości zagranicznej znalazł się na łamach pisma „Społem" (Orsetti 1927b), a w kolejnych numerach 1927 roku ukazały się notatki o instytucjach spółdzielczych z wielu innych krajów Europy. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę jej prace popularyzowały ruch spółdzielczy i wspomagały rozwój rodzimej spółdzielczości, którą uważano za jeden z ważnych elementów budowy nowej pozaborowej ekonomii, walki z zacofaniem gospodarczym i działań zmierzających do poprawy bytu mieszkańców wsi.

Związek Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych wydał cykl jej broszur zatytułowany *Z życia ludzi godnych uwagi*. Orsetti tłumaczyła książki Piotra Kropotkina (1842–1921), rosyjskiego intelektualisty, naukowca, anarchisty, który poglądy przyrodnicze wiązał z poglądami społecznymi, a jego anarchokomunizm miał

być ustrojem pełnym wolności równych jednostek, przejawiających zachowania altruistyczne i dobrowolnie współdziałających w różnych stowarzyszeniach (Orsetti 1928b; 1925)[2]. Dokonała przekładu pracy Michajła Tugan-Baranowskiego, ukraińskiego ekonomisty, działacza społecznego i politycznego, który odrzucił ideę walki klas, a zajął się reformą rolną, spółdzielczością, znaczeniem czynników moralnych i psychologicznych w życiu społecznym (Tugan-Baranowski 1918). Zajęła się twórczością Rudolfa Rockera (1873–1958), niemieckim pisarzem i historykiem, jednego z ważniejszych teoretyków ruchu anarchosyndykalistycznego. Napisała krótką biografię Roberta Owena (1771–1858), socjalisty utopijnego, w której wyakcentowała jego związki ze spółdzielczością, opublikowaną latem 1926 roku na łamach pisma „Spólnota" (organ Związku Spółdzielni Spożywców), a potem wydała w postaci broszury (Orsetti 1926). Do grona ludzi godnych uwagi zaliczyła Karola Fouriera (1772–1837), francuskiego filozofa i socjologa, socjalisty utopijnego, proponującego zakładanie małych wspólnot nazywanych falansterami, w których praca miała być przyjemnością, a nie przymusem. Pisała, że „próby zaprowadzenia harmonii społecznej w jakikolwiek sposób z dnia na dzień zawodzą – to natomiast poszczególne filary wizji Fourierowskiej – jeśli je tak nazwać można – rozwinęły się w ciągu ostatniego stulecia w sposób niezaprzeczalny" (Orsetti 1927a).

Posługując się pseudonimem Edward Godwin napisała broszurę *P.J. Proudhon – genialny pastuch* (Warszawa 1927). Pierre Joseph Proudhon (1809–1865) był francuskim politykiem, ekonomistą, dziennikarzem, socjologiem, anarchistą, zwolennikiem zmian w drodze ewolucji, a nie rewolucji, opartych na reformach prowadzących do bezklasowego i bezpaństwowego społeczeństwa.

Działalność Orsetti w Lubelskim Stowarzyszeniu Spożywczym, współpraca z różnymi związkami spożywców, w których funkcjonowały wydziały społeczno-wychowawcze, umożliwiły szerzenie

2 Piotr Kropotkin uważał, że najważniejszym czynnikiem, a zarazem podstawą postępu społecznego, nie jest walka o byt, ale wzajemna pomoc, którą uważał za naturalne prawo i naturalną siłę moralną. W poglądach Kropotkina można dostrzec apoteozę wzajemnej pomocy, solidarności, uspołeczniania, ale także indywidualizacji, opartej na koncepcji człowieka wywodzącej się z przeświadczenia, że jest on dobry, łagodny, skłonny do współdziałania, solidarności i sprawiedliwości (Kropotkin 1921).

oświaty w środowiskach jej pozbawionych oraz doskonalenie spółdzielczych form i metod pracy wychowawczej w kooperatywach. Orsetti zajmowała się tworzeniem bibliotek, organizowaniem odczytów, kursów dla działaczy i pracowników spółdzielczych. W 1938 roku pisała: „Dzięki wypróbowanej drodze pomocy wzajemnej, z koszyków do zakupów powstać może potęga gospodarcza, a to dlatego, że jak mówi robotnicza piosenka belgijska: «Jest nas więcej, niż trawy na łące!»" (Orsetti 1938b).

Spółdzielczość kobiet

W 1921 roku Orsetti uczestniczyła w kongresie Międzynarodowego Związku Spółdzielczego w Bazylei. Powołano na nim Międzynarodową Ligę Kooperatystek, a w niej Komitet Wykonawczy, w skład którego ona weszła. To wydarzenie spowodowało, że Orsetti szerzej zainteresowała się udziałem kobiet w ruchu spółdzielczym i zajęła się propagowaniem kooperatyzmu wśród tej grupy społecznej (Orsetti 1935b). Razem z Emmą Freundlich z Austrii i Alice Honory Enfield z Anglii stała się pionierką pracy spółdzielczej wśród kobiet na arenie międzynarodowej. Brała udział w zjazdach Międzynarodowej Ligi Kooperatystek organizowanych co trzy lata w Wiedniu, Sztokholmie, Paryżu i Zurychu. Dzięki znajomości pięciu języków obcych utrzymywała kontakty z organizacjami spółdzielczymi na świecie (Wojciechowska 1985; 67–68).

Interesowała się spółdzielczością pracy. W 1935 roku na łamach „Społem" (nr 24) pisała o pralniach spółdzielczych, które oszczędzały pracę i czas kobiet. Udowadniała, że ruch spółdzielczy potrzebował kobiet, ich członkostwa i zaangażowania we wspólne i solidarne działania, a także kobiety potrzebowały spółdzielczości, która mogła przynieść im różnorodne korzyści: pokonywać różne trudności, ułatwiać wykonywanie obowiązków domowych, doskonalić gospodarstwa domowe, wprowadzać własne dzieci w założenia spółdzielczości. Pisała: „Kobieta – gospodyni domu jest nie tylko spożywcą, ale co ważniejsze – organizatorką życia rodzinnego" (Orsetti 1938a). Orsetti zakładała koła kooperatystek, żeby propagować idee spółdzielcze i włączać kobiety do praktycznego działania w ruchu spółdzielczym. Spółdzielczością kobiet zajmowała się również w okresie II wojny światowej (Bendkowski 2012; Chyra-Rolicz 2014).

Doprowadziła do powstania Ligi Kooperatystek w Polsce, której zjazd organizacyjny odbył się 24 listopada 1935 roku pod jej przewodnictwem przy współudziale Janiny Święcickiej i Oleny Hauboldowej. Stając na czele Ligi Kooperatystek, Orsetti wezwała delegatki do zakładania kobiecych kooperatyw, propagowania idei spółdzielczych wśród kobiet i podejmowania działań zmierzających do podnoszenia ich wykształcenia, organizując kursy, wykłady, odczyty, kongresy, zjazdy, konferencje, wycieczki, biblioteki, czytelnie i inne formy kształcenia (Orsetti 1935b; *Statut Ligi Kooperatystek* 1937). Wzięło w nich udział ponad 30 tysięcy kobiet. W 1939 roku liga liczyła 122 kół (*Minęła 89 rocznica…* 2026). Orsetti propagowała kobiecy kooperatyzm także w innych krajach (Orsetti 1937). Wypowiadała się w sprawie równouprawnienia kobiet, zwalczania alkoholizmu, publikując artykuły na łamach pisma „Społem" (Orsetti 1928a; 1931). Wiele uwagi poświęciła pracownicom zatrudnionym w spółdzielniach, poprawie warunków ich pracy i płacy, wyrażając to w swoistym manifeście na rzecz aktywizacji kobiet i włączenia ich w struktury ruchu spółdzielczego (Orsetti 1933). Liga Kooperatystek w Polsce wydawała własny organ pt. „Biuletyn Ligi Kooperatystek", który oprócz szerzenia idei spółdzielczych wspierał działalność edukacyjną, samokształceniową i oświatową wśród kobiet. Liga kierowała się ideami zawartymi w książce Alice Honory Enfield pt. *Spółdzielczość, jej problem i możliwości*, którą Orsetti przetłumaczyła, chcąc pozyskać „do świadomej współpracy dla idei spółdzielczej szerszych rzesz kobiet pracujących miast i wsi" (Enfield 1937). Tłumaczka podkreślała walory metodyczne książki, pobyt jej autorki w Polsce i propagowanie spółdzielczości kobiet.

Spółdzielnie uczniowskie

Na znaczenie spółdzielczości w szkolnictwie wskazywali respondenci ankiety przeprowadzonej przez Orsetti z ramienia Głównego Urzędu Statystycznego w 1930 roku (Orsetti 1934b: 16–27). Według danych uzyskanych w ankiecie, na 905 szkół objętych badaniami tylko 3% spółdzielni (8 placówek) powstało przed I wojną światową, 118 placówek rozpoczęło swoją działalność w latach 1915–1924, a 141 – w latach 1925–1929. Na ogólną liczbę 905 szkół, które odpowiedziały na ankietę, 308 placówek (34%) posiadało spółdzielnie

uczniowskie, 108 – sklepiki szkolne, 187 – szkolne kasy oszczędności, 104 – kasy pożyczkowe i 49 – wytwórnie. Biorąc pod uwagę typ szkolnictwa, spółdzielnie uczniowskie działały w ponad połowie średnich szkół ogólnokształcących, w ¼ zakładów kształcenia nauczycieli i w prawie ¼ szkół zawodowych. Niemal połowa spółdzielni uczniowskich działała w województwach centralnych, a około 34,5% w południowych, co można wytłumaczyć lepszymi warunkami politycznymi związanymi z autonomią Galicji i jej konsekwencjami. Najmniej spółdzielni uczniowskich posiadały województwa wschodnie – 8,6% i zachodnie – 8,2% (Orsetti 1934b: 3–5).

Młodzież biorąca udział w ankiecie wskazywała, że dzięki spółdzielczości: „1) uczniowie wykazują zrozumienie siły kolektywu; 2) budzą się w nich uczucia altruistyczne, które objawiają się w chętnym wspomaganiu kolegów; 3) zaznajamiają się z realnym życiem gospodarczym, a prowadzący kooperatywę wykazują wiele orientacji w cenach, wartościach i jakości towaru; 4) wyuczają się księgowości i przychodzą do przekonania, że w życiu należy się zawsze liczyć ze swymi przychodami i rozchodami; 5) zapalają się do oszczędzania; 6) na zebraniach uczą się rzeczowej krytyki wspólnej gospodarki i zaprawiają się do przemawiania publicznego" (Orsetti 1934c: 35). Wychowanie w spółdzielniach uczniowskich odpowiadało postulatom nowej szkoły, dążącym do „zastępowania autorytetu zewnętrznego przez dobrowolnie przyjmowane przez młodzież obowiązki, rozwijania w niej zmysłu społecznego, nowej moralności, solidarności i pomocy wzajemnej, unikania jednostronnego kształcenia intelektu a zdobywania hartowania woli i poruszania głębokich strun duszy ludzkiej" (Orsetti 1934c: 25).

Orsetti zebrała zasady działalności spółdzielni uczniowskich w Polsce, które sformułowała następująco: powiązanie działalności gospodarczej z potrzebami młodzieży lub szkoły, fundusze na rzecz spółdzielni zdobywane od członków indywidualnie lub ze wspólnych akcji, zwierzchnią władzę spółdzielni stanowi walne zebranie równouprawnionych członków, organy kierownicze pozyskuje się w drodze wyboru, wykonywanie prac należy do powołanych w tym celu członków – uczniów, opiekun spełnia rolę doradczą, członkostwo jest dobrowolne (Orsetti 1934a: 25). Z ankiety GUS wynikało, że cele spółdzielni uczniowskich były ujmowane wielostronnie; oprócz celów gospodarczych w statutach widniały cele kształcące

i społeczne, w których mieściło się organizowanie życia szkolnego, towarzyskiego i kulturalno-oświatowego. Orsetti postulowała wprowadzenie przygotowania dzieci i młodzieży w zakresie spółdzielczości do programów szkół w postaci nauki o spółdzielczości. Powoływała się na przykłady krajów europejskich: Estonii, Litwy, Hiszpanii i Francji, gdzie w szkołach powszechnych znalazł się specjalny przedmiot poświęcony nauce spółdzielczości (Orsetti 1934c: 26).

Z badań przeprowadzonych przez Orsetti wynikało, że w polskim systemie szkolnym lat międzywojennych najbardziej świadome podejście do spółdzielni uczniowskich wykazywały zakłady kształcenia nauczycieli, w których spółdzielnie uczniowskie były uważane za placówki przygotowujące przyszłych nauczycieli do pracy społecznej, uświadamiały im wartości społeczne i ogólnowychowawcze oraz wyposażały w umiejętności dotyczące pełnienia roli samodzielnych organizatorów i propagatorów spółdzielczości w szkolnictwie polskim i w środowisku ludzi dorosłych (Orsetti 1934c: 30–34).

Czytelnictwo, książki i księgarstwo

Czytelnictwo było dla Orsetti jedną z kluczowych kwestii w realizacji dzieła „stworzenia nowego pięknego mocnego, szlachetnego, bo młodego duchem życia" – jak pisała w broszurze *Nowa metoda organizacji czytelnictwa* w 1912 roku (Prochowicz 2025; Laskowski 2019: 403). Pierwsze jej prace dotyczyły czytelnictwa.

Już w 1909 roku na łamach „Przewodnika Oświaty", organu Towarzystwa Szkoły Ludowej, poświęconemu sprawom oświaty pozaszkolnej i narodowego wychowania ludu polskiego, wydawanego w Krakowie przez owo towarzystwo, Orsetti pisała o metodzie rozwijania czytelnictwa nazywanej „latającymi kompletami książek naukowych" (Orsetti 1909: 19–21; *Inteligencja prowincjonalna* 1914). Swoje rozważania na ten temat rozpoczęła od stwierdzenia, że życie kulturalne instytucji opierało się na nielicznych jednostkach, które oddziaływały na szerokie kręgi społeczne. Te jednostki potrzebowały „zewnętrznych źródeł, z których by zapasy energii odświeżać mogły" (Orsetti 1909: 19), do których należały prowincjonalne odczyty, uznawane przez za przypadkowe i „odświętne", dostosowane do poziomu „tłumu". Dlatego twierdziła, że: „Jedynym źródłem trwale odświeżającym ducha ludzkiego i nie dającym mu upaść pod brzemieniem

szarzyzny i znojów codziennego życia jest korzystanie dzięki własnej pracy z zapasów energii zawartych w dziełach mistrzów słowa i nauki" (Orsetti 1909: 20).

Zauważyła, że prowincja nie dysponuje możliwościami gromadzenia dzieł, nie posiada infrastruktury ani środków na książki i czasopisma. Posłużyła się przykładem angielskiego Towarzystwa Fabiańskiego (Fabian Society) w Londynie, które za opłatą dostarczało stowarzyszeniom działającym na prowincji zestawy 225 książek wybitnych autorów, głównie dotyczących problematyki społecznej. Orsetti nazwała je „latającymi kompletami książek", które oprócz pozycji z zakresu nauk społecznych zawierały publikacje przyrodnicze i były kierowane nie tylko do towarzystw, ale także do indywidualnych odbiorców, którymi mogli być „działacze prowincjonalni" (Orsetti 1909: 20). Sugerowała, że w czasach zaborów tego typu rozwiązanie mogłoby być wdrożone w życie przez Towarzystwo Szkoły Ludowej, które nie tylko dbałoby o odpowiedni dobór książek, ale także realizowało swoje cele statutowe, polegające na propagowaniu wiedzy i kultury wśród wszystkich warstw społecznych. Pomocą mogłyby służyć subwencje publiczne, pokrywające koszty przesyłki i zakupu książek. Tego typu rozwiązanie przynosiłoby wiele korzyści polegających na przysporzeniu „prowincji jednostek dzielnych, obdarzonych inicjatywą – całą duszą oddanych na usługi społeczeństwu" (Orsetti 1909: 21).

Popularyzując na ziemiach polskich metodę rozwijania czytelnictwa wypromowaną przez Towarzystwo Fabiańskie w Londynie, Orsetti zastanawiała się nad jej wprowadzeniem w Galicji. Pisała: „Zanim się puści w ruch organizację kompletów książek naukowych, należałoby cały projekt poddać pod dyskusję Kół T[owarzystwa] S[zkoły] L[udowej], a także wyciągnąć specjalistów z różnych gałęzi wiedzy do zestawienia grup książek najlepiej odpowiadającej celowi. Należy pamiętać, że latające komplety książek naukowych są nieodzownym krokiem dla utworzenia wzorem amerykańskim «Uniwersytetu korespondencyjnego», a może także wielkiej księgarni kooperacyjnej" (Orsetti 1909: 21).

Od 1906 roku Orsetti zaangażowała się w prace powstałego w tym samym roku Towarzystwa Kultury Polskiej, kierowanego przez Aleksandra Świętochowskiego. Wraz z Marią Przyjemską na terenie zaboru rosyjskiego zakładały ruchome biblioteki adresowane

dla ludności wiejskiej. Tę formę biblioteki popularyzowała pisząc teksty na łamach „Kuriera Lubelskiego" (1906) i „Przewodnika Oświatowego" (1909). Wyrażała pogląd, że książka jest podstawowym narzędziem rozwoju człowieka. Zainicjowała założenie pierwszej biblioteki publicznej i czytelni w Chełmie, która powstała pod opieką Polskiej Macierzy Szkolnej (Pietuch 2011: 71–73). Zorganizowała zbiórkę książek do tej biblioteki. O tej sprawie pisała na łamach „Kuriera" wydawanego w Lublinie (Orsetti 1906). Włączyła się w działalność oświatową na terenie Lubelszczyzny, tworząc sieć bibliotek ruchomych, przeznaczonych głównie dla ludności wiejskiej (Sieradzka 2012).

Orsetti była współautorką pierwszego polskiego podręcznika andragogicznego (Stopińska-Pająk 2010) zatytułowanego *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja* (Kraków 1913), w którym napisała rozdział „Nowa metoda organizacji czytelnictwa" (Orsetti 1913: 269–293). Zauważyła, że korzystanie z dorobku ludzkości zawartego w książkach było dostępne głównie dla mieszkańców wielkich miast. Tę problematykę przedstawiła na podstawie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, w których na ogromnych obszarach dzielących wielkie miasta dobrze funkcjonowały tzw. wędrowne biblioteki. Na ziemiach polskich określano je mianem ruchomych bibliotek, organizowanych z inicjatyw prywatnych. Autorka przedstawiła amerykańską inicjatywę, przytoczyła rozwój i dane liczbowe bibliotek wędrownych w USA, ich osiągnięcia i trudności, podała wskazówki dotyczące doboru książek, sposobu pakowania i wysyłania – wszystko po to, by przenieść tę inicjatywę na grunt polski. Analizowała teksty publikowane na łamach „Kuriera Lubelskiego" w 1909 roku, poświęcone zorganizowaniu i dostarczaniu do małych miejscowości właściwej literatury i tworzeniu biblioteczek ruchomych (Orsetti 1913: 282–286). Do obowiązkowych pozycji zaliczała książki naukowe, nieliczną doskonałą beletrystykę oraz czasopisma typu miesięcznego i tygodniowego. Biblioteki wędrowne uważała za pożyteczne i niezbędne, ale tymczasowe instytucje, które mogły pełnić funkcje uzupełniające działalność stałych organizacji oświatowych: bibliotek, czytelń, domów ludowych i innych (Orsetti 1913: 291–292).

Po odzyskaniu niepodległości w 1919 roku Orsetti (pod pseudonimem Edward Godwin) pisała o potrzebie oparcia księgarstwa

na zasadach spółdzielczych. Twierdziła, że: „Książka – to nieocenione i niczym niezastąpione narzędzie zdobywania wiedzy – staje się w chwili obecnej jednym z najważniejszych oręży przy wywalczaniu i wydźwiganiu ustroju nowego" (Orsetti [Godwin] 1919: 93). Potrzebę rozwoju księgarstwa wiązała z nauczaniem powszechnym, z rozwojem przyszłych pokoleń, umożliwieniem im pracy twórczej, dostępu do książek i edukacji. Propagowała księgarstwo spółdzielcze, które – jej zdaniem – mogłoby najlepiej zaspokoić potrzeby czytelnicze (Orsetti [Godwin] 1919: 94). Według niej tylko księgarnie tego typu nie miałyby na celu zysków, a książka byłaby możliwie tania, sprzedawana w cenie zbliżonej do poniesionych kosztów, drukowana masowo i dostępna szerokim kręgom społecznym. Podkreślała znaczenie pracownika księgarni spółdzielczej, który winien być życzliwym doradcą, swoistym nauczycielem, ideowo (poprzez ruch spółdzielczy) związanym z czytelnikiem. Propagowała Stowarzyszenie Spółdzielcze „Książka", nową organizację działającą w Warszawie, które nazywała „laboratorium społecznym". Była inicjatorką i współzałożycielką (wraz z Janem Hemplem i Antoniną Sokolicz) tego stowarzyszenia i księgarni antykwarsko-wydawniczej, która drukowała i kupowała literaturę lewicową. W latach 1918–1921 pełniła funkcję kierowniczki i członkini zarządu Stowarzyszenia Spółdzielczego „Książka". Księgarnią prowadzoną przez te stowarzyszenie zainteresowały się większe kooperatywy, instytucje spółdzielcze, związki zawodowe, kluby, m.in. Koło Młodzieży Wiejskiej i inne podmioty (Orsetti [Godwin] 1919: 94–95).

Z jej inicjatywy powstały biblioteka Lubelskiego Stowarzyszenia Spożywczego, biblioteka i czytelnia publiczna w Chełmie Lubelskim (we współpracy z Marią Przyjemską). Kierowała Komisją Spółdzielczą Zakupu Książek przy Towarzystwie Czytelni miasta stołecznego Warszawy. Współpracowała z Uniwersytetem Ludowym im. Tadeusza Rechniewskiego w Warszawie, tam też wygłaszała odczyty i urządzała pogadanki (Wojciechowska 1985: 38–57).

Zakończenie

Maria Orsetti należy do grona zasłużonych kobiet pierwszej połowy XX wieku. Była pionierką polskiego ruchu spółdzielczego i działaczką międzynarodowego ruchu kooperatystycznego. Pragnęła

poprawy życia niższych warstw społecznych. Wierna ideom kooperatyzmu, do końca życia pozostała związana z praktyką i teorią spółdzielczości, poświęciła się rozwijaniu i jednej, i drugiej. Postać tej niezwykłej osoby – doktor nauk społecznych, autorki i tłumaczki prac z zakresu spółdzielczości, zaangażowanej w oświatę ludową, działaczki społeczno-oświatowej, propagatorki spółdzielczości osób dorosłych i uczniów oraz pionierki spółdzielczości wśród kobiet – zasługuje na uchronienie od zapomnienia.

Należy zwłaszcza podkreślić jej stosunek do książki jako najbliższego przyjaciela i przewodnika życia. Dlatego też zajmowała się pracą na rzecz rozwoju czytelnictwa w różnych środowiskach społecznych, zwłaszcza wiejskich, pisała na ten temat artykuły i zakładała biblioteczki ruchome, biblioteki spółdzielcze, robotnicze, szkolne i inne. Była jedną z założycielek księgarni noszącej nazwę Stowarzyszenie Spółdzielcze „Książka", która kupowała, wydawała i propagowała książki. Według niej to właśnie książka służyła pomocą w kształceniu i wychowywaniu członków i pracowników spółdzielni oraz wszystkich tych, którym na sercu leżał los polskiego społeczeństwa tamtych czasów.

Bibliografia

Bendkowski K. (2012). *Maria Orsetti – promotorka spółdzielczości wśród kobiet*, „Społemowiec Warszawski. Miesięcznik Warszawskiej Spółdzielni Spożywców", nr 7, s. 6.

Chyra-Rolicz Z. (2014). *Kobiety w spółdzielczości – od pani domu do masowej aktywizacji zawodowej 1935–1989/90*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej", t. 13, s. 113–163.

Cwynar K.M. (2012). *Maria Paulina Orsetti – krzewicielka idei kooperatyzmu*. „ΣΟΦΙΑ", nr 12, s. 323–330.

Enfield A.H. (1937). *Spółdzielczość, jej problem i możliwości*, przeł. M. Orsetti, Warszawa: „Społem". Związek Spółdzielni Spożywców R.P., Liga Kooperatystek w Polsce.

Inteligencja prowincjonalna. (1914). „Kurier Lubelski", nr 160, s. 1.

Konarski S. (1979). *Maria Paulina Orsetti*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* (*Polski Słownik Biograficzny*, t. 24), https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-paulina-orsetti-1880-1957-pionierka-ruchu-spoldzielczego [dostęp: 30.05.2026].

Kropotkin P. (1921). *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*, przeł. J. Hempel, Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Społecznej „Książka".

Laskowski P. (red.). (2019). *Kooperatyzm, anarchizm, feminizm. Wybór pism. Maria Orsetti*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Magiera E. (2025). *Orsetti Maria Paulina*, [w:] *Słownik biograficzny pedagogów polskich*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 516–517.

Milewski E. (1914). *Sklepy spółdzielcze. Rzecz o kooperacji spożywców*, Warszawa: Księgarnia Polska B. Połonieckiego. Współdzielcza Biblioteczka „Odrodzenia" Organu Z.S. Z. i G. we Lwowie.

Minęła 89 rocznica powstania Ligi Kooperatystek w Polsce, https://krs.org.pl/muzeum/aktualnosci-muzeum/2150-minela-89-rocznica-powstania-ligi-kooperatystek-w-polsce [dostęp: 20.05.2026].

Orsetti M. (1906). *W sprawie czytelni publicznej w Chełmie*, „Kurier Lubelski", nr 160.

Orsetti M. (1909). *Latające komplety książek naukowych*, „Przewodnik Oświatowy", t. 9, nr 1, s. 19–21.

Orsetti M. (1913). *Nowa metoda organizacji czytelnictwa*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody i organizacja. Podręcznik opracowany staraniem Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza*, Kraków: Nakład Michał Arct, s. 269–293.

Orsetti M. (1914). *Tajemnice tkaczy roczdelskich. Szkic z dziedziny kooperacji spożywczej*, Warszawa: Wydawnictwo „Społem".

Orsetti M. (1916). *W pierwszą rocznicę – pamięci Edwarda Milewskiego*, Lublin: Wydział Społeczno-Wychowawczy Lubelskiej Spółdzielni Spożywców.

Orsetti M. (1917). *Kooperatyzm w dobie wojennej i widoki na przyszłość*, [w:] M. Orsetti (red.), *Ku Przyszłości. Rocznik Spółdzielczy 1914/16*, Lublin: Nakładem Lubelskiego Stowarzyszenia Spożywców z zapomogi Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywców, s. 83–88.

Orsetti M. (1918). *Przedwojenne obrazki z belgijskiego życia spółdzielczego. Odbitka z czasopisma „Społem"*, Warszawa: Nakładem Związku Socjalistycznych Stowarzyszeń Spółdzielczych.

Orsetti M. [Godwin E]. (1919). *O potrzebie oparcia księgarstwa na zasadach spółdzielczych*, „Społem! Kalendarz Spółdzielczy na rok 1920", Warszawa: Nakładem Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywczych, s. 93–95.

Orsetti M. (1921a). *Co zdziałały duńskie stowarzyszenia spółdzielcze*, Warszawa: Nakładem Związku Socjalistycznych Stowarzyszeń Spółdzielczych.

Orsetti M. (1921b). *Socjalistyczne kooperatywy belgijskie*, Warszawa: Nakładem Związku Socjalistycznych Stowarzyszeń Spółdzielczych.

Orsetti M. [Edward Godwin] (red.) (1925). *Piotr Kropotkin. Zdobycie chleba*, Warszawa: Na składzie Księgarni J. Czarneckiego.

Orsetti M. (1926). *Robert Owen. Wielki przyjaciel ludzkości (1771–1858)*, Warszawa: Związek Spółdzielni Spożywców.

Orsetti M. (1927a). *Karol Fourier – apostoł pracy radosnej*, Warszawa: Wydawnictwo Związku Spółdzielni Spożywców R.P.

Orsetti M. (1927b). *Ruch spółdzielczy za granicą*, „Społem", nr 3, s. 23–24.

Orsetti M. (1928a). *Czy kobieta jest równouprawniona w ruchu spółdzielczym*, „Społem" 1928, nr 11, s. 3–6.
Orsetti M. (1928b). *Piotr Kropotkin (1842–1921)*, Warszawa: Związek Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych.
Orsetti M. (1931). *Sprawa kobieca w spółdzielczości – ongiś i dziś*, „Społem", nr 20, s. 37–38.
Orsetti M. (1933). *Kobieta, której na imię miliony. Rzecz o zadaniach kobiet w ruchu spółdzielczym* (seria: Życiorysy zasłużonych kobiet), Kraków: Wydawnictwo Stowarzyszenia „Służba Obywatelska".
Orsetti M. (1934a). *Spółdzielnie uczniowskie w świetle ankiety GUS w r.sz. 1929–1930*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy", z. 1.
Orsetti M. (1934b). *Spółdzielnie uczniowskie w świetle ankiety GUS w r.sz. 1929–1930*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy", z. 2, s. 2–27.
Orsetti M. (1934c). *Spółdzielnie uczniowskie w świetle ankiety GUS w r.sz. 1929–1930*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy", z. 4, s. 26–34.
Orsetti M. (1935a). *Odpowiedź na ankietę*, „Społem", nr 3, s. 12–14.
Orsetti M. (1935b). *Referat wygłoszony na Zjeździe Ligi Kooperatystek*, „Społem", nr 22.
Orsetti M. (1937). *Liga Kooperatystek w krajach skandynawskich*, „Społem", nr 10, s. 36–37; nr 17, s. 21–23.
Orsetti M. (1938a). *Słowo redakcyjne*, „Sprzedawca Spółdzielczy", nr 5, s. 8.
Orsetti M. (1938b). *Motto*, „Sprzedawca Spółdzielczy", nr 1, s. 5.
Orsetti M. (red.) (1930). *Edward Milewski. Sklepy społeczne (rzecz o kooperacji spożywców)*. Wydanie pośmiertne, Warszawa: Związek Spółdzielni Spożywców R.P.
Piechowski A. (2024). *180 lat Roczdelskiego Stowarzyszenia Sprawiedliwych Pionierów. Dziedzictwo Sprawiedliwych Pionierów*, „Tęcza", nr 11, s. 20–22.
Pietuch A. (2011). *Chełmska Biblioteka Publiczna im. Marii Pauliny Orsetti w Chełmie – historia i teraźniejszość*, [w:] Z. Gardziński, A. Stępniak, (red.), *Oblicza współczesnej kultury Chełma. Instytucje – twórcy – dokonania*, Chełm: Drukarnia „Kresowa" s. 71–73.
Prochowicz J. (2025). *Organizatorki II RP w województwie lubel*skim, https://www.senat.gov.pl/kancelaria/wydawnictwo-senackie/od-buntu-do-praw/lubelskie/ [dostęp: 30.05.2025].
Sieradzka D. (2012). *Biblioteki ruchome okresu międzywojennego w Polsce (rozważania wstępne)*, [w:] E. Gondek, I. Socha, B. Pytlos (red.), *Przestrzenie kultury i literatury. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Krystynie Heskiej-Kwaśniewicz na pięćdziesięciolecie pracy naukowej i dydaktycznej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 346–367.
Statut Ligi Kooperatystek. (1937). Warszawa: Nakładem Ligi Kooperatystek w Polsce.
Stopińska-Pająk A. (2010). *Biograficzne konteksty pierwszego polskiego podręcznika andragogicznego*, „Andragogika Dorosłych", nr 2, s. 13–33.

Świtalski Z. (1971). *Spółdzielczość w świecie do 1918 roku*, [w:] S. Inglot (red.), *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 1: *Do 1918 r.*, Warszawa: Zakład Wydawnictw CRS.

Tugan-Baranowski M.I. (1918). *Społeczno-ekonomiczna istota kooperacji*, przeł. J. Hempel, M. Orsetti, Warszawa: Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych.

Wojciechowska J. (1985). *Maria Orsetti. Niestrudzona reformatorka*, Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Dr hab. Elżbieta Magiera, prof. US
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Pedagogiki
e-mail: elzbieta.magiera@usz.edu.pl